

הדסה לוי

פניית חברת "פועלי צדק" בירושלים לחברת כי"ח בפאריז בשנת תרל"ה לסייע לה להקים יישוב חקלאי בארץ-ישראל

א. מבוא

הקמת שכונת משכנות שאננים, שנחנכה ב־1860¹, ורכישת אדמות מוצא באותה שנה ועיבודן בידי יהודים², משמשות נקודת מוצא וציון דרך בהתפתחות מפעל ההתיישבות בארץ-ישראל. נקודת מוצא – משום שמפעלים אלו מהווים את ראשית היציאה מהחומות למרחב הכפרי; וציון דרך – כי הן מסמנות את שתי צורות ההתיישבות שיתפתחו בעתיד. בניית שכונות סמוך לערים והקמת יישובים חקלאיים בכל רחבי ארץ-ישראל.

עד עתה התגורר רובו המכריע של היישוב היהודי בארבע ערי הקודש ירושלים, צפת, חברון וטבריה.³ בשל מצב ביטחוני רעוע ומעמד חברתי נחות

1. משכנות שאננים נוסדה על ידי משה מונטיפיורי בכספי נדבן אמריקאי בשם יהודה טורא, שנפטר בניו-ארליאנס והוריש 50,000 דולר ליהודי ירושלים. בעת ביקורו הרביעי בשנת 1856 רכש בכספי העיזבון, על פי רשיון מיוחד, חלקת קרקע מחוץ לחומת ירושלים. בתחילה התכונן להקים במקום בית חולים, אך לבסוף שינה דעתו והקים את משכנות שאננים, שאכלסה כמה עשרות משפחות מבני ירושלים. השכונה נקראה גם בשם בתי יהודה טורא. בסמוך לה בנה מונטיפיורי טחנת רוח לפרנסת יהודי העיר. על בניית משכנות שאננים ראה יהושע בן-אריה, עיר כראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 109–115.
2. האדמות נרכשו מערבי קולוניה על ידי ר' יהושע ילין וחונתו ר' יחזקאל יהודה. אומנם בתחילה הם לא התיישבו במקום אלא עיבדו את החלקות. מאוחר יותר בנו במקום ח'אן לעוברי אורח. רק בשנת 1894 הוקם במוצא יישוב קבע, עם התיישבותן במקום של ארבע משפחות נוספות.
3. ערב הכיבוש המצרי מנה היישוב היהודי כ־8,000 נפש, מהם קרוב ל־3,000 בירושלים, קצת למעלה ממספר זה בצפת, 1,000 בטבריה וכ־500 בחברון. בשלהי הכיבוש המצרי גדל היישוב במעט והוערך כ־9,000 נפש בקירוב, מהם 5,000 בירושלים, 750 בחברון, 600 בטבריה ו־1,500 בצפת (75% מכלל היישוב היהודי היו ספרדים והיתר אשכנזים). על סף שנות ה־80 של המאה הי"ט נאמד היישוב היהודי כ־62,000 נפש (מתוכם 13,000 אשכנזים), שהיוו 5% מאוכלוסיית הארץ, שמנתה 450,000 בקירוב. מספר יהודי ירושלים היה באותה עת כ־61,000 נפש. בשלוש ערי הקודש האחרות ישבו כ־8,000 נפש, וביתר יישובי הארץ כ־2,000 נפש בלבד. ראה הערכה זו אצל מרדכי אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט: 1777–1917, ירושלים 1978 (להלן: אליאב), עמ' 74, 104, 185.

נאלץ היישוב היהודי, ובעקבותיו העולים ארצה, להסתגר בתוך הערים, שם נהנו מביטחון רב יחסית של חיים ורכוש. ברם, ההסתגרות המאולצת בערים גרמה למצוקת דיוור, צמצמה את אפשרויות הקיום, והביאה לחיים קשים מלווים במחסור ועוני. מצב דברים זה הכתיב את התבססות היישוב על "חלוקה" ומנע את התפתחותו.

בעקבות הכיבוש המצרי של ארץ-ישראל (1831–1840), ועוד יותר בעקבות מלחמת קרים (1853–1856), השתפר באופן ניכר מעמדן של עדות המיעוטים בארץ-ישראל, ובכללם היהודים. בלחץ המעצמות חזר השולטאן העות'מאני והכריז על שוויון זכויות לכל הנתינים, וכן על חופש פולחן ודת.⁴ זכויות הקפיטולציות של המדינות הזרות הורחבו⁵ והחסות הקונסולרית הועמקה.⁶ בהמשך התהליך, ב־1867, בוטל האיסור על זרים לרכוש קרקעות ברחבי האימפריה.⁷ בה בעת נפנו השלטונות לאכוף משטר של חוק וסדר, כפי שלא נודע בארץ מזה זמן רב. פשיטות הברווים נכלמו, כנופיות שודדים בוערו, וכוחות צבא שהועברו לארץ העניקו תחושת ביטחון רבה יותר מזו ששררה לפנים.

התמורות הללו חוללו מפנה גם בקרב היישוב היהודי בארץ. הן הכשירו את התנאים לפריצת המעגל הכלכלי המנוון והכשירו את הקרקע לנביטת זרעי ההתיישבות.

אמנם, עוד קודם להכרזת השוויון התהלכו ביישוב תוכניות להתיישבות

4. בפברואר 1856 פרסם השער העליון מגילת רפורמות חדשה בצו קיסרי – ח'טי המאיון, אשר חזר בהרחבה על הבטחות הח'טי שריף של גולח'אנה משנת 1839. הצו פורסם במהלך ההכנות לוועידת השלום בפאריס בעקבות מלחמת קרים. מלבד הכרזת השוויון הבטיח השולטאן בצו שורה של רפורמות בכל תחומי השלטון והמינהל.
5. זכויות הקפיטולציות באימפריה העות'מאנית היקנו למדינות הזרות ולנתיניהן מעמד מיוחד. לפיהן נחשבו בני החסות הזרה כזרים לכל דבר, הופקעו מהשיפוט העות'מאני ושוחררו מן המסים. הם מנעו מהנתין הזר כל צורך להזדקק לשלטונות. הקונסול נציג המדינה שקד להבטיח את שמירת הזכויות האלה ולמנוע פגיעה בבני חסותו. ככל שמעורבות המדינה הזרה היתה רבה יותר כן גדלה גם השפעת הקונסול והגנתו היתה יעילה יותר. המעצמות מצדן השתדלו להגביר את מעורבותן באמצעות הענקת כתבי חסות לכמה שיותר נתינים. הרוב המכריע של בני החסות הקפיטולציניות (מלבד זרים ממש) היו בני מיעוטים, כגון נוצרים ויהודים, בעיקר אשכנזים, עייני אליאב, עמ' 104–105.
6. ראה שם. הקונסוליה הראשונה שנפתחה בירושלים בשנת 1839 היתה זו של אנגליה, ולאחריה, בשנות ה־40, נפתחו הקונסוליות של פרוסיה (1842), צרפת (1843), סרדיניה (1843), ארצות-הברית (1844, 1856), אוסטריה (1849) ועוד. פעילותם של הקונסולים ביססה את ההשפעה האירופית ברחבי הארץ, ובעיקר בירושלים. הודות להגנתם יכול היה היישוב היהודי להתמודד עם מציאות קשה, והעולים לארץ יכלו להיכנס בשעריה כמעט ללא הפרעה.
7. על תהליך ביטולו של החוק האוסר עייני ג' קצבורג, "תעודות לתולדות החוק העות'מאני בדבר רכישת נכסים ע"י נתינים זרים", *יד יוסף יצחק דיבלין*, רמת גן תשכ"ד, עמ' 151–169. החוק אומנם פורסם רשמית ב־1867, אך קודם לכן כנראה כבר נודע בירושלים כי השער העליון עומד לבטל את האיסור, ראה שם, עמ' 153, הערה 12.

חקלאית.⁸ ברם מכורח הנסיבות אי אפשר היה להוציאן לפועל. המגמה הכללית שהסתמנה היתה להביא לפרודוקטיביזציה של היישוב, ואילו הנטייה המיוחדת לעבודת אדמה היתה פועל יוצא מכמיהת העולים לקיים את מצוות יישוב ארץ-ישראל והמצוות התלויות בה באופן אינטנסיבי.⁹

מן הראוי לציין, כי התמורות שהתחוללו באיזור הביאו להגברת זרם העולים ארצה, בעיקר מארצות אשכנז. זה בתורו החרף את מצוקת הדיור, סתם את מקורות התעסוקה והכביד על תנאי החיים, שהיו בלאו הכי קשים ביותר. בשלב זה נפגשו האידיאלים היישוביים הכרוכים במצוות יישוב הארץ עם הצרכים החומריים הדחופים, וכחברתם דחפו את עסקני היישוב בארץ ובחו"ל להגביר את מאמצי ההתיישבות בכל צורה ואופן.

אומנם אחרי הקמת משכנות שאננים ורכישת אדמות מוצא חל קיפאון זמני בהגשמת הרעיונות, ויחלפו 18 שנים עד שהפן היישובי של השאיפות ניב מושבות חדשות – את פתחתקוה וגיאיאוני. בדיעבד התברר, שרעיון ההתיישבות לא יכול לבוא לכלל עשייה רחבה, משום שטרם בשלו התנאים לגמרי. בדרכם של היזמים נערמו קשיים רבים מבית ומחוץ. בראש ובראשונה, האוכלוסייה היהודית לא היתה עדיין כשירה מבחינה מקצועית לבניית משק כפרי. בעיות הביטחון עדיין לא נפתרו.¹⁰ רישום הקרקעות החדש באימפריה העות'מאנית היה עדיין בראשיתו, לפיכך היה קשה לאתר אדמות נקיות מחשש ערעור על בעלותן. וכשכבר איתרו קרקעות, הכבידו השלטונות על העברתן לבעלות יהודית. לפעולת ההתיישבות נדרשו השקעות הון גדולות, והיישוב היהודי לא היה מסוגל לגייסן בשלב זה. ועל הכל העיבה ההתנגדות שקמה מתוך היישוב. הובע חשש, כי הפנייה לעבודת האדמה תפגום ביעודו הרוחני של היישוב.¹¹ בשלב מאוחר יותר הועלה חשש, שלא היה בלתי מוצדק, כי ייפגם אורח החיים הדתי של המתיישבים. ראשי הכוללים חששו גם כי

8. עיין י' בן צבי, *מחקרים ומקורות, תשכ"ו*, עמ' 105 ואילך; בן ציון, גת, *היישוב היהודי בא"י בשנות הת"ר-התרמ"א* ירושלים, תשכ"ג עמ' 46-66; ג' קרסל, *פותחי התקוה: מירושלים לפתח תקוה*, ירושלים תשל"ו, עמ' 39-69; י' ברטל, "תכניות התיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל", *שלם*, ב (תשל"ו), עמ' 132-296; הנ"ל "שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בעניני חקלאות – תר"ט (1849)", *קתדרה*, 2 (חשון תשל"ז), עמ' 141-152.

9. כך קיוו לשכלל את שלמותם הרוחנית, ואולי גם להחזיר את עטרת הארץ ליושנה. 10. למרות התמורה החיובית, חששו יהודים לצאת מחוץ לחומות. האיבה המסורתית של האוכלוסייה המקומית, שהיתה מוסלמת מובהקת, נותרה בעינה. ר' עזריאל זליג היוזדורף, שעמד בקשר הדוק עם הרב צבי הירש קלישר בנוגע לקניית אדמות בארץ, מסביר בעיתון *המגיד*, גליון 14 (תרכ"א), בעקבות התנפלות על תייר אמריקאי ליד הירדן: "הדבר הזה יתן בינה בלבנות אלה הפוערים פיהם וצועקים מדוע לא יחנכו היהודים את ידם לעבודת האדמה בארץ הקודש לחרוש ולזרוע". וראה ש' בארון, "לתולדות היישוב היהודי בירושלים", *ספר קלוזנר*, ירושלים תרצ"ז, עמ' 304.

11. הוויכוח התנהל בפומבי מעל דפי העיתונות היהודית. ראה בעיקר *הלבנון* (תרכ"ג), גליון 4 ואילך. כמו כן ראה אצל יהושע קניאל, "הויכוח בין פ"ת לראש"צ על הראשונות בהתיישבות", *קתדרה*, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 39-40. יש לציין כי הוויכוח הפומבי תרם להתפשטות רעיון ההתיישבות הן בארץ והן בתפוצות.

ההשקעות הגדולות שיידרשו יפגעו בהכנסות כספי החלוקה, והתוצאה תהיה, גם לי גם לך לא יהיה".¹²

ברם, חרף ההתנגדות והקשיים ליבו הצרכים המידיים את השאיפות ואת החזון, וההתנגדות הלכה ודעכה,¹³ עד כי בשנת תרל"ז יכול כבר יואל משה סלומון לומר:

ביום אשר החל לפעם הרעיון היקר – ליסד קאלניות מאחינו בני ישראל על אדמת הקדש – בלב יחידי הדור בארצות אשכנז, ובראשם עמד הגאון מורנו הרב צבי הירש קלישר זכרונו לחיי העולם הבא, היה אז הדבר הזה כדבר אשר למעלה מכח ושכל אנושי, ורבים וכן שלמים האמינו אז כי הרעיון הזה הוא רעיון רוח ולא תוכל לראות אור בטרם יעמדו רגלי המבשר על הרי ישראל. ולעומתם רבים ששו ויקשיבו ויאמינו כי איננה מן הנמנעות, ויחתרו להתוכח ולהביא ראיות מהכתובים המבשרים הישועה כי בטרם יבוא לציין גואל ישבו עם ה' תחת גפנם ותאנם על הרי ישראל. [...] כל הרחבת הדיבורים והויכוחים והשאלות והתשובות אשר הולידה ספרות ישראל בדבר הזה בעתים הללו היה לעזר לא מעט. כי במדה ההיא אשר היה הדבר והרעיון זר ורחוק על און שומעת בתחלתה, כה התקרב לאט לאט עד אשר גם הלבבות הרחובות נתקרבו, ועתה כמעט אין כל מנגד לתוצאות הדבר הגדול הזה, וכולם מייחלים לראותו יוצא אל הפועל.¹⁴

ב.

משגברה ההתעוררות החלו פונים חלקים אחדים מהציבור לחברת "כל ישראל חברים" בבקשה לסייע בידם לרכוש קרקעות.¹⁵ "כל ישראל חברים" (כ"ח), שנוסדה ב-1860, הפכה להיות גורם מרכזי בעולם היהודי. מטרתה הפילנתרופיות נראו מתאימות לאימוץ מפעל ההתיישבות. לפיכך סברו הכל, שחסותה תקל על חבלי היציאה מן החומות. לאור הפניות שלחה כ"ח לארץ את נציגה קרל נטר בתרכ"ח לבדוק את הסיכויים ההתיישבות חקלאית. נטר

12. קניאל, שם, עמ' 39.

13. על שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה ראה י' קלוזנר, "לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה", *מנחה לאברהם: ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, ירושלים, תשי"ט*, עמ' 113-119; א"ר מלאכי, *פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב (תשל"א)*, עמ' 188-252; ח"י פלס, "יחסם של בני הישוב הישן להתיישבות בא"י במאה הי"ט", *ציון, מ"א (תשל"ו)*, עמ' 148-162; ח' רם, "התחלות של עבודת אדמה בידי יהודים באזור יפו", *קתדרה*, 6 (תשל"ח), עמ' 20-37.

14. יואל משה סלומון, בעיתונו *יהודה וירושלים*, שיצא לאור בשנים תרל"ז-תרל"ח, מהדורת קרסל, ירושלים, תשט"ו, עמ' 89. על תמיכת גדולי החסידות ברעיון ההתיישבות ראה אצל יצחק אלפסי "החסידות ומבשרי ציון: תרכ"א-תרמ"ב", *שוגיא*, ב, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 65-73.

15. אליאב, עמ' 188.

נתקבל בהתרגשות רבה בירושלים, בדק את תנאי היישוב ובחזרו הגיש דו"ח להנהלת כ"ח שישבה בפאריז, בו כתב בין השאר, שיש רבים מאוד שמאסו בחיי הבטלה ומבקשים להיות עובדי אדמה.

בעקבות הדו"ח שמסר נטר החליטה הנהלת כ"ח לפתוח בית ספר חקלאי. בית הספר הוקם ב־1869 על אדמות שנרכשו לשם כך ממזרח ליפו, ונקרא מקוה־ישראל. היה זה צעד משמעותי, משום שהוא האיץ את היוזמה החלוצית וקשר את חברת כ"ח למפעל ההתיישבותי בארץ.¹⁶ אך כשלעצמו לא היה בו כדי לספק את צורכי היישוב ומאווייו. הלחץ הדמוגרפי והכלכלי הלך והחריף, ונדרשו פיתרונות קיצוניים יותר.

בשלב זה, נטלו על עצמם עסקנים צעירים מבני היישוב היהודי בירושלים להוציא לפועל תוכניות להתיישבות מבלי להיעזר בצורה ישירה בגורמי חוץ. תוך כדי חתירתם לממש את תוכניותיהם הם רכשו ניסיון בהקמת השכונות החדשות מחוץ לחומת ירושלים, כמו נחלת שבעה (תרכ"ט), בית דוד (תרל"ג), מאה שערים (תרל"ד), אבן ישראל (תרל"ה) ומשכנות ישראל (תרל"ו).¹⁷ השכונות היו פרי יוזמתם של אותם עסקנים, והצלחתם עודדה אותם לפרוץ גם למרחב הכפרי.

השעה היתה נוחה יותר מתמיד, משום שבראשית שנות ה־70 החלה הממשלה העות'מאנית להציע קרקעות למכירה במחיר זול. לרוב היו אלו אדמות מופקעות מפלאחים שלא עמדו בנטל המסים. ההצעה המעשית הראשונה קיבלה פומבי בשנת תרל"ב, משנודע על רצונה של הממשלה העות'מאנית למכור כברת ארץ בת 4,000 דונם בכיכר הירדן, צפונית ליריחו. ההצעה עוררה תשומת לב רבה וגורמים שונים ביישוב היהודי בירושלים מכוללות החסידים ומחוגי הפרושים התעניינו בה, אלא שלבסוף ירדה ההצעה מהפרק.¹⁸ ניסיונות נוספים נעשו בתרל"ג לרכוש את אדמת דיראן (לימים רחובות), ובשנת תרל"ה את אדמת סאנאברה סמוך לחברון, אך גם במקומות אלו סוכלו הניסיונות. אכן, גם אם התוכניות לא עלו יפה בינתיים, היוזמות והאמצעים שנעשו לא היו לשווא. הם הכשירו ביתר עוז את הלבבות, ותרמו להגברת הנכונות הנפשית להקים יישובים גם במקומות מרוחקים ממרכזי האוכלוסייה היהודית. האווירה באותה שעה היתה אווירה של בנייה, והגשמת הרעיון היישובי היתה שאלה של זמן בלבד.

16. כלל הציבור בארץ, שהיה חרדי ביסודו, הסתייג מהקמת בית הספר כחסות כ"ח. מקימיו ומנהליו של בית הספר לא היו אמונים על רוח ישראל סבא. לא היתה במקום הנהגה רבנית ונוצר חשש, שהתברר לאחר מכן כמוצדק, שבית הספר ימלא תפקיד שלילי מהבחינה הדתית. עיין אצל עמיהוד לוין, "שאלת השמיטה במקוה ישראל בשנת תרל"ה", *אנוריתא*, ט (אייר תשמ"ז), עמ' רטו-רטז. על הרקע להקמת מקוה ישראל ראה אצל י' שפירא, *מאה שנה למקוה ישראל תר"ל-תש"ל*, תל־אביב, 1970.
17. על בניית השכונות הראשונות ראה בן אריה, לעיל, הערה 1, עמ' 145-163; נ. קצבורג, "קווים להתפתחותה של ירושלים מחוץ לחומה", *יד יוסף יצחק דיבלין*, ר"ג, תשכ"ד, עמ' 37-46. אגב, השכונה הראשונה שנבנתה מחוץ לחומות מתנה ישראל (תרכ"ח) הוקמה ביוזמת עדת המערכיים.
18. יריחו.

ג

מי היו אותם עסקנים צעירים, שעמדו מאחורי היוזמות היישוביות? היו אלה בני הדור השני והשלישי לעליות האשכנזים לארץ, כמו ישראל דב פרומקין, יואל משה סלומון, יוסף ריבלין, א"מ לונץ, בנימין בייניש סלנט, יהושע ילין, י" גולדמן, ו"עולים חדשים" בעלי ממון, כמו דוד גוטמן, משפחת ראב, יהושע שטמפפר ומשה יצחק גולדמיר.¹⁹ בתוקף מעמדם ונגישותם למקורות מימון היה בכוחם להוציא לפועל את תוכניותיהם באופן עצמאי, למרות ההסתייגויות שנתקלו מבית והקשיים שנערמו בדרך. טרם נודע לנו מכל מקור אחר על יוזמה יישובית באותה תקופה שיצאה מחוגים שוליים בחברה הארצישראלית.

לכאורה ניתן היה להניח, לנוכח הקשיים, שיוזמה כזו לא יכלה לצאת מציבור שאינו מבוסס, לא מבחינה כלכלית ולא מבחינה חברתית. אלא שהמסמך המתפרסם להלן מוכיח את ההיפך, וממנו ראייה, שבמחצית שנות ה-70 של המאה הי"ט קנה לו רעיון ההתיישבות החקלאית שבייתה בקרב חלקים נרחבים של האוכלוסייה היהודית. יוזמה זו קשורה בהתארגנות יוצאת דופן ביישוב היהודי, היא התאגדות בעלי המלאכה בירושלים בחברת "פועלי צדק".

ד

חברת "פועלי צדק" נוסדה בשנת תרל"ד על ידי אמנים ובעלי מלאכה יהודים בירושלים כמסגרת של כולל, אחד מני רבים שהיו כבר בעיר.²⁰ אך שלא בדומה לכוללים אחרים, שהתאגדו על בסיס של ארץ או עיר מוצא,²¹ התאגדה חברת "פועלי צדק" על יסוד כלכלי מעמדי.²² סיבת התאגדותם העצמאית נבעה

19. בן אריה, לעיל, הערה 1, עמ' 175-177.

20. בשנות ה-70 של המאה הי"ט נמנו כבר 16 כוללים בקרב העדה האשכנזית, ובשנת 1900 היה מספרם 24. מהעדה הספרדית שהיתה מאורגנת כל העת במסגרת אחת, התפצלו עולי המערב בשנת 1860 והקימו מסגרת עצמאית. כל כולל שקד בנפרד על הכנסותיו וחילקם בין חבריו בלבד. בשנת תרכ"ו הוקמה מסגרת גג משותפת לכל הכוללים. היתה זו יוזמה של הג"ר שמואל סלנט והג"ר מאיר אויערבך זצ"ל, והיא נועדה לטפל בבעיות משותפות. מסגרת הגג נקראה "ועד כללי".

21. בין כוללי הפרושים היו כולל רייסן (רוסיה הלבנה), וילנא, הורודנא, מינסק, פינסק, אונגארן, וארשה ועוד. ובין החסידים היו כולל וואהלין (יוצאי אוסטריה וגליציה), קארלין ועוד. מספרם של כוללי החסידים היה קטן מזה של הפרושים (כולל וארשה כלל גם חסידים).

22. נראה שזו ההתארגנות הראשונה של בעלי מלאכה בירושלים בעת החדשה - עובדה שנעלמה מיגאל דרורי ודב גניחובסקי, שמתחו את קו ההתחלה בתקופה מאוחרת יותר. הראשון, במאמרו "ראשית התארגנותם של בעלי מלאכה בארץ", *קתדרה*, 34 (טבת תשמ"ד), עמ' 145-147, מייחס את ההתחלה לראשית תקופת המנדט, והשני, בתגובה לדברי הראשון, *קתדרה*, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 191, מקדים את ראשית ההתארגנות לשנת תרס"א.

מהרגשת קיפוח, בעיקר בהקשר של שיעור זכאותם בכספי החלוקה – מניע שיגרתי בהתפלגות היישוב לכוללים. בדרך כלל זכו בעלי המלאכה לשיעור קטן משל אחרים, מתוך טענה, שמלאכתם משמשת יסוד לקיומם.²³ ברם מצב בעלי המלאכה היה קשה. כל העת היה מחסור בעבודה ובאמצעי ייצור, והתחרות היתה מרובה. לפיכך נזקקו בעלי המלאכה להסתייע בכספי החלוקה, אלא שלדעתם מנת חלקם היתה זעומה.²⁴

בהקדמת מחברת התקנות של החברה, שהתפרסמה בשנת תרל"ה,²⁵ מודגש מצבם העגום של בעלי המלאכה מבחינה כלכלית ומבחינה חברתית:

בימינו אלה לא מיגיעת כפים לבד יחיה האדם [...] לא בעמל ידים, מלאכה ועסקים בלבד מתפרנסים היושבים בה [בירושלים]. כי גם אור חסד בני הגולה נגה עליהם. וא"כ בצדק ישאל השואל מדוע אנו נרדפים עד כה על צוארינו [...] האלוקים בשמים יודע נגעי לבבנו ולפניו נגלו תעלומות לחצינו כי עוד נלחצים אל קיר הלחץ פעה"ק ת"ו יותר מבערי חו"ל.²⁶

בשל כך החליטה קבוצה של בעלי מלאכה לפרוש מחברותם בכוללים אחרים ולהתאגד בחברה נפרדת, מתוך מטרה לשפר את מצבם. זאת, על ידי איסוף כספים באופן עצמאי בחו"ל ועל ידי ארגון עזרה הדדית.²⁷

הרבה חברות דומות נוסדו בקהילות ישראל באירופה, בעיקר ברוסיה ובפולין. הן באו להגן על האינטרסים המשותפים של ציבור עובדים מסוים, כגון חברת חייטים, סנדלרים וכו'. לרוב הם תיקנו תקנות שחייבו את חברי החברה. קיומן ההלכתי מבוסס בדברי הראשונים על הגמרא בבבא בתרא, דף ח ע"ב: "רשאין בני העיר להתנות על המידות ועל השערים ועל שכר הפועלים ולהסיע על קיצתן". וכתב הריטב"א: "ואע"ג דההיא דבני העיר תניא, הא כל בעלי אומנויות בענין אומנותן כבני העיר בעסק העיר חשיבי", וכן כתבו שם המאירי והרא"ש, וכן נפסק בשו"ע חו"מ רל"א סע' כז-ל.

23. תקנות החלוקה משנת תקפ"ג קובעות, כי אדם שתורתו אומנותו מקבל חלוקה שלמה, ואילו בעל מלאכה חצי חלוקה. את המחצית השנייה עליו להרוויח מיגיע כפיו. עיין י"ד פרומקין, *תולדות חכמי ישראל*, ח"א פ"ה. בכולל סלונים הוציאו את בעלי המלאכה מכלל הזכאים לחלוקה, ראה אצל ישראל חנני, "פועלים ובעלי מלאכה בירושלים: מראשית עלית הפרושים עד צמיחת הישוב החדש", *ירושלים: רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה*, שנה ג, ירושלים, תשי"א (להלן: חנני), עמ' קסג.

24. היו שביקרו את בעלי המלאכה, שהיו להוטים להגדיל את מנת חלקם בכספי החלוקה, משום שבהסתמכם על תמיכה זו הירפו ידיהם מהמלאכה עד שעשו מלאכתם ארעי והחלוקה קבע. עיין יחיאל מיכל פינס, *בני הארץ*, כרך ב, ספר ב, עמ' 59; חנני, שם, עמ' קסג-קסד.

25. התקנות פורסמו על ידי רב ויינרב בעיתון *דבר*, י"ד בניסן תרצ"ז, עמ' 15, מתוך מחברת התקנות שהופיעה ברפוס בתרל"ה, בשם "מחברת חברת פועלי צדק נוסדה פעה"ק ירושלים תוכב"א בשנת תרל"ד".

26. ויינרב, שם.

27. תקנות האגודה קבעו פעולות לעזרה הדדית במקרים של מחלה או של מצוקה כלכלית, חסד של אמת במקרה של מוות ודאגה לשארים, טיפול בבעלי מלאכה שהם עולים חדשים, יסוד קופת גמ"ח, ומתן אפשרות לחבר שהגיע לגיל שישים לפרוש ממלאכתו ולהקדיש עצמו לתורה. חברי האגודה התחייבו לשלם מס קבוע, לקבוע עתים לתורה מדי יום ביומו, לבוא ולהתפלל שלוש פעמים ביום וללמד בניהם חשבון וכתיבה. האגודה השתדלה להסדיר יחסי עובדים ומעבידים, מאחר שאלה גם אלה היו זכאים

מתוך פירוורי אזכורים שלוקטו לרוב מעיתוני התקופה, ומתוך מחברת תקנותיה – עולה, שחברת "פועלי צדק" היתה ארגון עובדים כללי (הראשון מסוגו בארץ), שבשורותיו היו בעלי מלאכה ממקצועות שונים, מעבירים ועובדים כאחד, ללא הבדל ארץ מוצא.²⁸ בכך היה ייחודו של הארגון, אך זה גם היה מקור חולשתו. כוללים אחרים נשענו על זיקה פטריוטית. הם אספו את כספי התמיכה בארץ מוצאם ובדרך כלל לא הסיגו את גבולם של אחרים.²⁹ ברם, חברת "פועלי צדק", שהיתה מגוונת מבחינת מוצא חבריה, נאלצה מטבע הדברים להתעמת עם כוללים אחרים ועם "הוועד הכללי", שראו בה גוף מסיג גבול. החברה שלחה שד"רים לתפוצות ישראל ועוררה בכך את רוגזם של ראשי הפרושים, שהתרעמו על התחרות באיסוף תרומות. אפשר שמחמת זה זכתה החברה לתמיכה מועטה בלבד, ובמרוצת הזמן נתפוררה וחדלה לפעול.

ה

מועד ייסודה של האגודה, תרל"ד, בא בשעה שתנופת הבנייה בירושלים היתה בעיצומה. שכונות נבנו מחוץ לחומות ותוכניות ההתיישבות חקלאית הילכו בקרב היישוב. התסיסה ההתיישבותית השפיעה גם על חברת "פועלי צדק", וסמוך מאוד להקמתה, כבר בתרל"ה, פנתה במכתב המתפרסם להלן לחברת כ"ח בפאריז, לסייע לחבריה ברכישת קרקע "לעבדה ולשמרה". הפנייה משתלבת היטב ברוח הפרודוקטיבית שאחזה אז ביישוב, והיא תואמת את הרוח ואת הערכים של החברה, כפי שמשקפים ממחברת התקנות ומאופיה המיוחדת. אין בה נימה לאומית ולא חזון גאולה, אלא מאמץ למצוא מקור מחיה נוסף. היתרון היחיד שנמצא בערוץ החקלאי נעוץ בכמיהתם של הפונים "לקדש אדמת קדשינו במצוות התלויים בהם, היינו תרומות, מעשרות, לקט, שכחה, פאה ושמיטה (ההדגשה במקור) – דברים העומדים ברומו של עולם, ועבודת האדמה

הצטרף לחברה.

- כל תקנות החברה, עשרים במניין, נושאות אופי דתי, וניכר לכל, כי מקימי החברה היו יראים ושלמים. כמו חברות דומות שקמו בארץ ובחור"ל, הציבה לה החברה למטרה לא רק לדאוג לצרכים הגשמיים אלא גם לצרכים הרוחניים, ובאופן משמעותי.
28. רא"מ לונץ כותב ב*מיושלים*, כרך א (תרמ"ב), כי חברת "פועלי צדק" מונה 133 חברים ויש לה בית כנסת משלה. הוא גם מציין, כי בסוף שנת השבעים מנתה האוכלוסייה האשכנזית בירושלים כ-6,600 נפש, וביניהם היו 362 משפחות של בעלי מלאכה ו-89 שוליות ועוזרים. לפי תעודה אחרת נמצאו 600 אומנים ומקור אחר מציין 1,000 אומנים, ויינרב, לעיל, הערה 25, מסיק שהצד השווה של המספרים הסותרים הוא, שהמספר היה ניכר. פינס מצא בכואו לירושלים בתרל"ט 400 בתי אב של אומנים ובעלי מלאכה, עיין כתבי פינס, לעיל, הערה 24, כרך ב, ספר א, עמ' 74, מובא אצל חנני, עמ' קסב. ברור שהשיעור הקטן של בעלי מלאכה נבע מההיקף המצומצם של השוק.
29. על משטר החלוקה ראה אצל אליאב, עמ' 125-143.

היא עיקר ויסוד כל העניינים, כי אמת מארץ תצמח!³⁰ אכן, במקרה זה ראויה לציון העובדה, שהיוזמה באה מקבוצה שולית באוכלוסייה. לחברה לא היו מקורות מימון זמינים, ובשל כך כנראה פנו להסתייע בכי"ח. אפשר שהיזמים היו ערים לדו"ח החרוץ שכתב קרל נטר על אודות משטר החלוקה, בעת שביקר בארץ בתרכ"ח. לאור זאת סברו (וזה נרמז במכתב), כי בהיותם בעלי מלאכה שאינם נשענים באופן בסיסי על כספי החלוקה, יזכו לארזון קשובה אצל הנהלת כי"ח. ואומנם הם מסיימים את מכתבם בתוצאה המתבקשת אם תמומש בקשתם: "ונשליך הלאה את שקלי החלוקה אשר לחם לא יאכילנו [...]"³¹ ומונעים אותנו ואת בנינו מתשועה ניצחת ואור עולם!

ו

על מכתב הבקשה חתמו 103 אנשים,³² המכונים בגוף המכתב בשם "אנחנו הח"מ פועלים ועושים כמלאכה מימי נעורינו". אך לא מצוין כי הם חברים ב"פועלי צדק". גם בגוף המכתב לא נזכר שמה של החברה. רק בכותרתו כתוב לאמור: "זה המכתב מהאנשים המצפים להיושע בעבודת אדמת הקודש" וכו'. אלא שעשרת החותמים האחרונים (שחתמו גם לפני כן בין 103 החותמים) מציינים את עצמם בפתח לחתימותיהם "גם אנחנו גבאי וראשי החברה פועלי צדק מאשרים ומקיימים החתימות האלה כמו בגוף המכתב". כמו כן, חותמת החברה מתנוססת על שלושה מעמודי המכתב. ייתכן שלא כל החותמים היו חברים בחברה, ובשל כך, אפשר, נשמט שם החברה מתוכן המכתב. בסוף המכתב בא אישור של גוף המכונה "בית דין צדק", המאשר את החתימות כולן וסומך ידי על "הדבר הנשגב הזה עבודת אדמת הקודש". על האישור חתומים שלושת דייני הבר"צ שנתמנו על ידי החברה בעת שהוקמה, על מנת להורות הלכה לחבריה.³³ שם אחד מחברי בית הדין, הרב שאול בנימין הכהן מראדושקאוויץ, יכול להצביע על מעמדה של החברה בציבור, ואולי על מניעי היוסדה.

ציינו כבר את ההתנגדות שעוררה החברה כשהחלה לאסוף כספים בחו"ל. בעצם, מבנה החברה עמד בסתירה לכל המבנה החברתי שהיה קיים ביישוב, לפיכך היה צורך ביותר מעוז רוח כדי להקים חברה, שבמוקדם או במאוחר

30. על מניעי ההתיישבות במרוצת המאה הי"ט עיין אצל ישראל ברטל, "ישוב ישן וישוב חדש הדימוי והמציאות", *קתדרה*, 2 (חשון תשל"ז), עמ' 9-14. וכן אצל קניאל.

31. רמז למנת חלקם הזעומה בחלוקה.

32. למען הדיוק, מספר החותמים היה גדול יותר, כי במקום אחד חתם בשם "ישראל יהודה עם בנו שמואל צבי", ובמקום אחר חתמו "בני משה יצחק פריינקל", והם היו לפחות שניים.

33. הקמת בית הדין ושמות שלושת הדיינים נזכרו גם במחברת התקנות. ראה אצל שושנה הלוי, *ספרי ירושלים הראשונים*, ירושלים, תשל"ו, עמ' 246.

תצטרך להיאבק, בעיקר מבחינה כלכלית, בארגונים שהיו קיימים מקדמת דנא. ואומנם רושמי הקורות מציינים, כי הרוח החיה בחברה בעת היווסדה היה ר' מנדל ירושלימסקי (ינובר), שספק אם בכלל היה בעל מלאכה. על כל פנים, הוא נתפרסם בימי הריב על חצר ישיבת "עץ חיים" כאדם שאינו חת מפני איש ושש למאבק ציבורי.³⁴ בין השאר נאמר עליו, כי גרם לפרישת כולל הורודנא וכולל וילנא מעדת הפרושים. מקור אחר מתאר אותו כלוחם אמיץ לטובת עניי ירושלים, בעיקר נגד ממוני הכוללים.³⁵ והנה, ב"מחלוקת החצר" והמסתעף ממנה חבר לר' מנדל ירושלימסקי הרב שאול בנימין מראדושקאוויץ, שעלה לארץ בתרי"ח ונתמנה למנהל "עץ חיים". המחלוקת היתה כמרקחה והתפשטה במהירות. במהלכה הממושך מצאו עצמם ירושלימסקי והרב מראדושקאוויץ בחזית אחת עם החסידים מול עסקני הפרושים.

מכאן נראה, ששותפות הגורל חיברה בין השניים גם בחברת "פועלי צדק". בהיותם אישי ציבור בולטים ובעלי ניסיון, הם שימשו לה משענת, ואולי, אנו משערים, סייעו או המריצו לייסוד החברה חרף ההתנגדות שבאה מחוגי הפרושים.³⁶

מה היתה תשובת כ"ח למכתב הבקשה לא ידוע לנו. גם לא נודע אם היוזמה קרמה עור וגידים באיזושהי צורה. מסתבר שלא. אך עצם המכתב מעיד על השאיפה ששררה ביישוב היהודי הישן להיחלץ מלחם החסד הכפוי, קרי כספי החלוקה, וליהנות מיגיע כפיים. המכתב מצוי בארכיון כ"ח בפאריז מס' H249A ובמכון לתכת"י שעל יד הספרייה הלאומית בירושלים, וסימונו ס' 33509.

34. ריב שנודע בשם "מחלוקת החצר", והיא נעוצה בחילוקי דעות בדבר ניהול ת"ת עץ חיים. על השתלשלותה ראה אצל אליאב, עמ' 162-163.

35. חנני, עמ' קע-קעא.

36. בשנת תרל"ג, שנה קודם להקמת "פועלי צדק", פיטרו ראשי הפרושים את הרב מראדושקאוויץ מכהונתו כמנהל ישיבת "עץ חיים". בשלב זה הצטרף האחרון בגלוי לכוללות החסידים והועמד בראש בית הדין שלהם. ייתכן מאוד שיש קשר בין פיטוריו לעיתוי הקמת חברת "פועלי צדק". לעיל ציינו, כי מנדל ירושלימסקי היה הרוח החיה בחברה, אף שספק אם היה בעל מלאכה. כך כותבים חנני, עמ' קע, ובעקבותיו אליאב, עמ' 186, שמתארו כעומד בראש האגודה. לאור זאת מפליא ש"הרוח החיה" הזו אינה חתומה על מכתב הבקשה נשוא מאמרנו. בין החותמים נמצא אחד בשם "מרדכי במוהר"ם ירושלימסקי", ומסתבר מאוד שזה בנו, אך הוא עצמו נעלם. אפשר שהוא לא היה מהמייסדים ולא מהחברים, משום שבאמת לא היה בעל מלאכה, אלא שהחברה השתמשה בשירותיו ושלחה אותו כשד"ר מטעמה לחו"ל. הבחירה בו לא הפתיעה, משום שבהיותו בעל מחלוקת עם ממוני כוללי הפרושים היה לו מכה משותף עם "פועלי צדק" והוא הטיל את כל כובד משקלו לסייע להם, והם מצדם תמכו בו. הרב עקיבא יוסף שלזינגר זצ"ל, בעל "לב העברי", שנרדף על ידי ממוני הכוללים, מספר בקונטרס "שמרו משפט", שבשעה שגברו הרדיפות נגדו והוא חשש לצאת החוצה, שמרו עליו חברי "עזרת ישראל" (ארגון החסידים) ו"פועלי צדק". מנדל ירושלימסקי נפטר בתרל"ז בעיר בריסק, שם שהה כשד"ר מטעם החברה.

זה
השער לה' צדיקים יבואו בו

זה
המכתב

מהאנשים המצפים להושע
בעבודת האדמת הקודש
ע"י שרי ורוזני החברה הרוממה

כל ישראל חברים

ה"ו, בפאריז הבירה יע"א
פעיה"ק ירושלים תוכב"א

שנת "ואצמיח קרן לדוד עבדי" 37 לפ"ק

ושבתי את שבות עמי ישראל ובנו ערים נשמות וישבו ונטעו
כרמים ושתו את יינם ועשו גנות ואכלו את פריהם
(עמוס, ט' י"ד)

צור עולמים הבוחר בירושלם, יצו מגבהי שחקים ומרום שמים, כרכה והצלחה
כפלגי מים לעזבי תפארת ישראל, גולת אריאל, העמודים והמכונות אשר בית
ישראל נכונים עליהם, ושרים ומוסדי ארץ, הדורשים טוב ליושבי ירושלים,
ולשום אותה תהלה בארץ, המה המשכילים, עדת אבירים, המתנדבים בעם
ככוכבים מזהירים, האנשים דגולים מרבבה, לכל צדקה ירבו מדהבה, רחמים
וחמלה לימינם ניצבה, חנינה וחסד חלוצים יעברו לפנייהם להושיע לכל נכאה
לבב ולתמוך רוח נשברה, ה"ה ראשי ואלופי החברה הרוממה והנשגבה
לנפוצות ישראל, חברת "כל ישראל חברים" ה"ו, דורשי אמת מושיעי ישראל
בעת צרה, ואגודת תומכי מוטה לשה פזורה, ובראשם השר הצדיק המרומם, נזר
ישראל, תפארת האום, דורש ציון, נדיב לב, כבוד שם תפארתו בשערים
מהולל, מאסי' יצחק אהרן קרעמיא ה"ו.³⁸

הי נועם ה' חופף עליהם ועל כל מעשיהם! וכצינה רצון יעטרנו!

אדונים נכבדים!

שמעונו נשיאי החסד! האזינו עדינו טהורי לב! הקשיבו אמרי פינו ויעטו אהבה
וחנינה, כי אש אהבתם לעם ה' ולארץ הקדושה הרכיבונו על במותם, ורוח

37. שנת תרל"ה.

38. יצחק אהרן קרעמיא או כרמיה (Adolph Cremieux).

ידידותם עשו לנו כנפים לדאות אל מכוך שבתם! [...] ³³⁸חסדם הפזורים מלא רוחב גולת ישראל הם הרהבונו לבקשם לשמוע בקול דברינו! – נקרא [...] ³³⁸וימין חסדם תאחזונו, ובכנפי צדקתם נשפוך תחינתינו, וזרועות רחמים יחבקונו, ולא ישיבו צורי [...] ³³⁸לקום לרוחתינו!

[...] מאז זמותינו לעלות אל הר ה', נכספה וגם כלתה נפשינו לחצרות קודש נחלת יהודא, לא שְׁלָנו עד הקימו מחשבות לבנינו, וה' הנותן ליעף כח, הלבשנו עזו והדר ויתן מגן ישעו, ונבואה אל מקדשי אל, אל נחלת אבותינו החרבה והנחמדה לכל בני תבל, וימתקו לנו רגבי עפרה מעפרות זהב, ונפשינו תתענג על קדושת שדי הנוצצים מני חרבי שוממות ארמונותיה העתיקות, זה חלקינו יאמרו נא נפשינו! חבלים נפלו לנו כנעימים – לכן שמח לבינו, ויגל כבודינו! – אך לדאבון לבבינו לא תְּשַׁלֶּה נפשינו מכל הטוב החופף על אדמת הקודש, ומנעמות חמדתה לא תביאנו! בראותינו כי לא כאשר דמינו, לכלכל נפשינו וביתינו מאשר חננו ה', כן הוא, ומחשבותינו לבלתי הביא אל פינו לחם חסד, לא תקום חלילה! – להרעיון הזה תמס נהלוך, ונפשינו עלינו תשתוחח! ; ובהתעטף נפשינו במחשבות איומות כאלה, ורוחינו הסוער בקרבינו הבקיע ארובות ראשינו, וזרמו מים, והנה שביב העצה הבריקה פתאום בחדרי לבבינו ותהל אור בנפשינו! –

כי הנה העוני והחוסר אשר יכבר אכפו על מחונני עפר ציון, ואשר תחתיו ירצו בני ירושלים ועריה מימים ימימה, עורר לב שרי וגדולי ישראל בארצותם למושבותם, להביט בעין פקוחה על כל תהלוכות ערי הקודש להיטיב מצב יושביהן ולהרים קרנם ולנערם מעפר שפלותם, ללמוד ידיהם עבודה ומלאכה, ולתמוך בידי אלה אשר לא אך בלחם הקלוקל נפשם חפצה, ובכל לבכם יאבו לעבוד על אדמת הקודש ולשבוע מעמל ידיהם! –

כי ע"כ אליכם שרי ורוזני ישראל! נשים דברינו, אנא אדוני החמלה! חוסו נא עלינו ושמעו תחינתינו והקשיכו לשאלתינו! – הננו אנחנו הח"מ פועלים ועושים במלאכה מימי נעורינו, ואשר אך מצב ירושלים הרע והמר יפריע אותנו ממצוא חית נפשינו וביתינו בריוח, ונפשינו נכספה מאוד לעבוד את האדמה לחרשה ולזרעה! ובזרוע נטויה הננו נכונים לעבוד אדמת קדשינו, וימינו למלמד הבקר גשלחה לחרוש ולנטוע, ולחם יגיע כפינו נפשינו נשביע, ונקדש אדמת קדשינו במצות התלויים בה, היינו, תרומות מעשרות, לקט, שכחה, פאה, ושמיטה, דברים העומדים ברומו של עולם, ועבודת האדמה היא עיקר ויסוד כל הענינים, כי אמת מארץ תצמח! – ונשליך הלאה את שקלי החלוקה אשר לחם לא יאכילונו [...] – ומונעים אותנו ואת בנינו מתשועה נצחת ואושר שלם! – אליכם! אליכם שרי ונדיבי עמינו, אשר רבות פעלתם לטובת אחיכם ובני עמיכם מעת קמתם כאיש אחד חברים לעזרת ישראל, אליכם אלופים ונדיבים אשר שארית כחכם תחגרו להפיץ עבי החושך אשר יקדירו עוד את שמי ישראל,

338. מטושטש בכתה"י.

338. מטושטש.

338. מטושטש.

ולהוליך את כל צעירי עמינו לנוגה אור התורה והחכמה, אליכם בקשתינו שטוחה כי תשימו גם את מצב ארצינו הקדושה ויושביה על לבבכם – הואילו נא ותנו לנו ככרת ארץ לעבדה ולשמרה, ובכל האופנים אשר תשיתו עלינו נעשה, ומדברכם לא נסור ימין ושמאל.

הואילו נא ופנו לבקשת עבדיכם המצפים בכליון עינים ומחכים לישועה, שתשיבנו תשובה נכונה ע"י המוכ"ז הרבני המופלג החכם השלם כמהור"ר יעקב ב"ה המופלג וכו' מו"ה יהודא ליב פריינקל נ"י אשר ישב אתנו בתוככי ירושלים ת"י, וראינו את מעשיו הטובים והישרים בעיני אלקים ואדם, וגם כי אביו פעל ועשה הרבה לטובת ארצינו הקדושה, כי ה'י' שד"ר לקבץ כסף הקדשים ברוססלאנד, כארבעים שנה – ועתה הנהו במכון עיר כבודכם, הוא הוא המליץ בעדינו לפניכם השרים! והמושיב לכל אשר תשאלונו, כי פי המדבר אליכם!

הננו המתחננים, המצפים לישועת ה' ולישועתכם, ושתבנה עיר האלקים השוממה, ודבר אלקינו יקומו "ולא יקרא לך עוד עזובה, ולא רצץ שממה" הנושאים ברכה בפיהם ומשתחיים מול כבוד זרי ורוזני החברה הרוממה, ומעתירים בעד שלומם והצלחתם בהר הקודש כידושלם!

נאום יעקב הכהן,

ונאום, צפני' שטיינבורג, גר צדק,

ונאום, אברהם בן אברהם, גר צדק,

ונאום, יצחק ברוך סאחאראוויץ, גר צדק,

ונאום, יעקב צמח מקאנימיץ,

ונאום, משה בן ישראל מקאמיניץ,

ונאום, יהושע בן אהרן מימאלדעצנע,

ונאום, ישראל שמעון ב"ה דובער שיין, זצ"לף כותב וסופר המכתב הזה,

ונאום, אברהם אראוויץ,

ונאום, אבא דוד הלוי סג"ל הורוויץ,

ונאום, אלטער אריוויץ,

ונאום, ראובן בן אברהם קאפול

יצחק אייזיק בן חיים דוד הלוי, מבריסק,

ונאום, יעקב משה כמהור"ר אברהם צבי הכהן,

ונאום, זאב בן יהודא מיגאניץ,

ונאום, יעקב ב"ר שמואל מוולנע,

ונאום, יצחק מבהור"ר יהודא,

ונאום, דוד ב"ר יוסף הלוי ליפשיץ,

ונאום, יצחק ב"ר צבי, מויער מאייסטער,

ונאום, ברוך יפה צורף ב"ה הג' מו"ה חיים ש' זלמן צו"ל,

ונאום, ישכר ב"הר יהודא ליב זלל"הה,

ונאום, אהרן דוד האנץ מוילנא,

ונאום, חיים בן ר' יעקב אליהו,

גם אנחנו הח"מ המקוים לעבוד אדמת קדשינו!

נאום, יהושע הילפמאן,
 ונאום, אברהם ליב בן ר' ישראל,
 ונאום, אברהם בן דוד היטאלמאן,
 ונאום, יצחק יעקב ב"ר משה יוסף ז"ל,
 ונאום, זמן ב"ר אברהם טאלמאן,
 ונאום, ביינש ב"ר משה,
 ונאום, מנחם ב"ר דוד בוידמאן,
 ונאום, חיים משה ב"ר בנימין ביינש נ"ש נ"י,
 ונאום, מיכל ב"ר דוב היטלמאן,
 ונאום, אברהם דוב חיים ב"ר שבתי סג"ל,
 ונאום, יעקב בלעכער,
 ונאום, חיים בן ארי' ליב טערשאוסקע,
 ונאום, יהודא ליב ב"ר יעקב,
 ונאום, זלמן ב"ר יהודא הלוי טאקער,
 ונאום, ארי' ליב בן חיים הלוי,
 ונאום, נחמן יעקב בן ר' ארי' יהודא הלוי,
 ונאום, שלמה בן ישראל מפינסק,
 ונאום, אליעזר ב"ר חיים הלוי וואלפע,
 ונאום, אברהם שלמה ב"ר יהושע מויער מאייסטער,
 ונאום, מאיר בן יעקב קאפול טאקער,
 ונאום, צבי הירש בלעכער,
 ונאום, משה אהרן עטמאן,
 ונאום, ישראל ב"ר אברהם ארי' ליב,
 ונאום, ישראל יהודא עם בנו שמואל צבי,
 ונאום, שמואל צבי בן ישראל יהודא,
 ונאום, משה ארי' בן אליעזר טעפער,
 ונאום, תנחום בלא"א אפרים זלמן בהרב,
 ונאום, יונה במהו"רר חלאוונע פארבער,
 ונאום, יעקב משה בן יעקב חייט מפינסק,
 ונאום, אליעזר ליפמן ליפשיץ דומ"ץ מקאמניץ,
 ונאום, יעקב בהרב יהודא ליב פריינקיל³⁹
 בני משה יצחק פריינקיל,
 ונאום, ליב ב"ר יצחק וויסטינעצסקי
 גם אנחנו הח"מ מקוים לעבוד אדמת קדשינו!
 נאום, צבי יואל בן משה וזוינבוים מבריסק,
 ונאום, משה בן צבי יואל, מבריסק,
 ונאום, אברהם ב"ר יוסף מקאמיניץ,

39. הוא המוכ"ז הנזכר בגוף המכתב.

ונאום, מרדכי מאיר בלא"א מו"ה יצחק זצ"ל שו"ב דחאסלאוויץ,
 ונאום, אהרן שלמה פאגונבוים,
 ונאום, אברהם יעקב ב"ר משה,
 ונאום, דוד ליב ב"ר צבי לאייכטער,
 ונאום, זלמן ב"ר צבי לעווין,
 ונאום, יוסף בן יצחק דוב נגר,
 ונאום, אליעזר ב"ר משה מאנצערע,
 ונאום, אהרן כ"ץ סנדלר,
 ונאום, דוד הלוי, שפיצער,
 ונאום, אידיל צבי ב"ר דוד בלעכער,
 ונאום, שמואל בן יעקב וואנע,
 ונאום, מרדכי במוהר"ם ירושלמסקי,⁴⁰
 ונאום, מרדכי ב"ר זכרי' ז"ל נגר,
 ונאום, מאיר חיים בן מיכל' א"ב,
 ונאום, חנה ב"ר מאיר חיים אייזינבערג,
 ונאום, יהושע יוסף מדעציעע,
 ונאום, יעקב ב"ר אביגדור כ"ץ,
 ונאום, יעקב ב"ר עזריאל חייט מפינסק,
 ונאום, יצחק מרדכי ב"ר אברהם, גר צדק,
 ונאום, הילל צבי בן יצחק מויער מאייסטער,
 ונאום, נח בן מנחם מענדל צורף,
 ונאום, פייביש ב"ר זאב בעל כינדער,
 גם אנחנו הח"מ, מקוים לעבוד אדמת הקודש!
 נאום, אביגדר ב"ר יעקב כ"ץ,
 ונאום, אברהם גאלדינבערג,
 ונאום, משה ב"ר יוסף גאלדמאן,
 ונאום, שמואל זעליג ב"ר דוד,
 ונאום, ארי' ליב ב"ר חיים דוד סג"ל,
 ונאום, משה ב"ר ליב כ"ץ מקאמיניץ,
 ונאום, ארי' ליב ב"ר אליעזר בארסאוו,
 ונאום, אליעזר בארסאוו בן מתתיהו,
 ונאום, אליעזר יעקב ב"ר שמואל חייט,
 ונאום, חיים ב"ר יחזקאל זאכארין,
 ונאום, יהושע יוסף ב"ר אהרן,
 ונאום, אברהם שמחה בן יצחק דוד מקאמיניץ,
 ונאום, ליפא מאיר בן יעקב מאיר מקאמיניץ,
 ונאום, שמחה צבי בן שמואל מקאמיניץ,

40. כנראה בנו של ר' מנדל ירושלימסקי הנזכר במאמר.

ונאום, אהרן ב"ר יצחק דוב,
 ונאום, מאיר חיים ב"ר יצחק דוב,
 ונאום, שמריהו ב"ר יהושע,
 ונאום, אהרן ב"ר אלעזר הכהן,
 ונאום, אברהם יהודא ב"ר ישראל חייט,
 ונאום, שמואל ב"ר יעקב,
 ונאום, משה ב"ר שמואל,
 ונאום, מאיר צבי ב"ר ראובן הכהן,
 ונאום, אברהם ב"ר מאיר צבי,
 ונאום, יחיאל ב"ר זלמן יצחק הכהן,
 ונאום, אהרן זאב ב"ר יצחק,
 ונאום, נפתלי ב"ר יחזקאל,
 ונאום, אליהו חיים ב"ר יצחק,
 ונאום, זלמן ב"ר אברהם נגר,
 ונאום, יהודא ב"ר משה צבי סג"ל,
 ונאום, משה יהודא ב"ר שמואל נגר,
 ונאום, מרדכי ב"ר דוד סג"ל,
 ונאום, גד מרדכי ב"ר יהודא סג"ל,
 אנכי הכותב המעתיק החתימות האלה אות באות מגוף חתימתם ישראל שמעון
 ב"ר דובער שיין זצ"ל

גם אנחנו גבאי וראשי החברה "פועלי צדק" מאשרים ומקיימים החתימות האלה
 כמו בגוף הכתב, ובאים עה"ח.⁴¹
 נאום, יוסף בן יצחק דוב,⁴²
 ונאום, אהרן ב"ר אלעזר הכהן,⁴³
 ונאום, אבא דוד בהר"י הלוי סגל הרוויץ,⁴⁴
 ונאום, יעקב בלעכמאן,⁴⁵
 ונאום, מנחם ב"ר דוד בודמאן,⁴⁶
 ונאום, יצחק אייזיק בהרב ר' חיים דוד הלוי,⁴⁷
 ונאום, אהרון דוד שלמה הלוי ב"ר ישראל,

41. החתומים להלן חתמו גם לעיל, אלא שכאן באו לאשר את החתימות דלעיל, ובכללן את חתימותיהם, בתוקף תפקידם כגבאי חברת "פועלי צדק" יוזמת הבקשה. שמונה מתוך עשרה גבאים נזכרו במחברת התקנות כמייעצי החברה. ראה שמותיהם אצל שושנה הלוי, לעיל, הערה 33.
42. במחברת התקנות של החברה צוין מקצועו - נגר.
43. מקצועו צוין שם - סנדלר.
44. נזכר שם בשם אבא דוד ב"ר יהודה הלוי - מחוקק, כנראה חרט או מייצר חתימות.
45. נזכר שם בשם ר' יעקב ב"ר אריה לייב - רווד פחים.
46. כנראה הוא הוזכר שם בשם ר' מנחם מנדל - סנדלר מפניסק.
47. צוין שם - צרש ברזל.

ונאום, שלמה ב"ר ישראל מפינסק,⁴⁸

ונאום, נפתלי ב"ר יחזקאל,⁴⁹

ונאום, ישראל יהודא ב"ר שמעיה

אנחנו "בין דין צדק" מאשרים ומקיימים את כל החתימות המבוארים לעיל וידינו תכון על הדבר הנשגב הזה עבודת אדמת הקודש.

והננו באים על החתום לטובת הדבר הזה

נאום:

הק' יהודה לייבוש אורינשטיין אב"ד בפיעה"ק

ונאום:

שאל בנימין מראדושקאוויץ

ונאום:

אליעזר ליבער הכהן

48. צוין שם - סנדלר.

49. צוין שם - צייר.